

QADRIYAT- IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMIL SIFATIDA

Nozima Mullabayeva Maxmudjanovna,

Toshkent xalqaro universiteti

Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

prof.v.b, psixologiya fanlari doktori (DSc)

e-mail: nozimamulkabaeva@gmail.com

Qodirova Ozoda Musajon qizi,

Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti

kichik ilmiy xodimi

e-mail: ozodaxonqodirova55@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqolada qadriyat tushunchasining ijtimoiy-psixologik mohiyati, uning shaxs rivojlanishi va ijtimoiylashuvidagi o'rni nazariy jihatdan tahlil qilingan. Qadriyatlarning shakllanish jarayoni falsafiy, psixologik va ijtimoiy-psixologik yondashuvlar asosida yoritilib, Sokrat, Aristotel, J. Piaget va L. Kohlberg kabi mutafakkir va olimlarning qarashlari tahlil etilgan. Shuningdek, shaxsning qadriyat yo'nalishlari uning ichki psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda oila, ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy-madaniy muhit va tarixiy sharoitlar ta'sirida shakllanishi asoslangan. O'smirlik davrida qadriyatlar tizimining rivojlanishi, axloqiy tafakkurning murakkablashuvi, mustaqil fikrlash va ijtimoiy tajribaning kengayishi bilan bog'liq jihatlar ochib berilgan. Tadqiqot natijalari qadriyatni shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi muhim ijtimoiy-psixologik omil sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: qadriyat, qadriyat yo'nalishlari, ijtimoiy-psixologik omil, shaxs, shaxs rivojlanishi, ijtimoiylashuv, o'smirlik davri, axloqiy rivojlanish, ijtimoiy muhit, ijtimoiy-madaniy muhit, kognitiv rivojlanish, ijtimoiy tajriba.

Kirish. Qadriyat tushunchasi insoniyat tafakkuri va ilmiy bilimlar taraqqiyotida muhim o'rin egallab kelgan murakkab ijtimoiy-falsafiy va psixologik kategoriyalardan biridir. Qadriyatlar insonning hayotiy maqsadlari, xulq-atvori, qaror qabul qilishi, boshqa insonlarga munosabati hamda jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini belgilashda muhim rol o'ynaydi. XX asr oxiriga kelib inson mavjudligi va uning qadriyatlarini o'rganish ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Biroq qadriyatlar masalasi falsafa, etika, sotsiologiya va psixologiyada ushbu fanlarning shakllanishidan boshlab tadqiq etib kelinayotgan muammolardan biridir. Qadriyatlarni faqat individual psixologik hodisa sifatida tushunish yetarli emas. Chunki insonning

qadriyatlari uning yashash muhiti, oila, ta'lim, tengdoshlar guruhi, madaniyat, jamiyat me'yorlari va tarixiy sharoit bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu jihatdan qadriyat shaxsning ichki dunyosini va uning ijtimoiy muhit bilan munosabatlarini bog'lovchi ijtimoiy-psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs dinamik tizim sifatida doimiy rivojlanish va o'zgarish jarayonida bo'ladi. Ushbu rivojlanishda qadriyat yo'nalishlari tizimi shaxsning maqsadlarini belgilash, xulq-atvorini tartibga solish va kelajakdagi faoliyat yo'nalishini tanlashda muhim mexanizm hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi qadriyatlarning ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochib berish, ularning shaxs rivojlanishidagi o'rnini hamda qadriyatlar shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillarni nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. Qadriyat tushunchasining shakllanishi qadimgi falsafiy qarashlarga borib taqaladi. Sokrat ezgulik va go'zallikning mohiyatini anglashga alohida e'tibor qaratib, inson tomonidan anglangan ezgulik axloqiy xulq-atvorning muhim asosi bo'lishi mumkinligini ta'kidlagan. Uning qarashlarida bilim va axloqiy xulq o'rtasidagi bog'liqlik markaziy o'rin egallaydi. Aristotel esa qadriyatlarni inson hayotidagi turli ne'matlar va fazilatlar bilan bog'lagan. U inson uchun qadrlı bo'lgan narsalarni ruhiy, jismoniy va tashqi ne'matlar sifatida ko'rib chiqib, axloqiy fazilatlarini inson hayotidagi yuksak qadriyatlar sifatida talqin qilgan. Aristotelning qarashlarida fazilatlarining shakllanishida tarbiya va odatlarning alohida ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatiladi. Stoiklar ta'limotida esa qadriyat insonning yaxshilikka erishish yo'lida foydalanadigan vositasi sifatida talqin qilinadi. Ularning qarashlarida adolat, mardlik va sog'lom fikr kabi fazilatlar ijobiy qadriyatlar sifatida baholanadi. Shu bilan birga, sog'liq, boylik, kuch va go'zallik kabi omillar ulardan qanday foydalanilishiga qarab ijobiy yoki salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinligi ta'kidlanadi. Demak, tarixiy-falsafiy qarashlar tahlili qadriyat tushunchasi dastlab ezgulik va fazilat bilan bog'langan bo'lsa, keyinchalik uning inson xulqi, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy rivojlanishini tartibga soluvchi omil sifatidagi mazmuni kengayib borganini ko'rsatadi. Shaxs rivojlanishi jarayonida qadriyat yo'nalishlari uning ichki motivatsiyasi va xulq-atvorini tartibga soluvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi. Inson hayotiy maqsadlariga erishgani sari yangi maqsadlarni belgilaydi va uning qadriyatlar tizimi ham rivojlanib, takomillashib boradi. Shu sababli qadriyatlar statik emas, balki shaxsning individual va ijtimoiy rivojlanishi bilan birga o'zgarib boruvchi tizim sifatida qaraladi. Qadriyatlarning shakllanishida intellektual rivojlanish ham muhim ahamiyatga ega. J. Piaget axloqiy rivojlanishning kognitiv rivojlanish bilan bog'liqligini ta'kidlab, bolaning axloqiy qarashlari uning aqliy tuzilmalari va kengayib borayotgan ijtimoiy tajribasi o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shakllanishini ko'rsatgan. L. Kohlberg esa

axloqiy rivojlanishni uch daraja: an'anaviylikdan oldingi, an'anaviy va an'anaviylikdan keyingi darajalarga ajratadi. Ushbu yondashuvda shaxsning axloqiy qarorlari dastlab jazodan qochish yoki manfaat olish kabi tashqi omillar bilan bog'liq bo'lsa, keyingi bosqichlarda ijtimoiy me'yorlar, qonunlar, umumiy manfaat va mustaqil axloqiy tamoyillar muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi. Shunday qilib, qadriyatlarning shakllanishi bolaning rivojlanish bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, kognitiv rivojlanish, ijtimoiy tajriba va axloqiy mulohazalarning murakkablashuvi natijasida qadriyatlarning ichkilashtirilishi sodir bo'ladi. Qadriyatlarni ijtimoiy-psixologik omil sifatida o'rganish ularning ikki tomonlama tabiatini hisobga olishni talab qiladi. Bir tomondan, qadriyatlar shaxsning ichki psixologik tizimiga kiruvchi e'tiqod, ehtiyoj, motiv va hayotiy maqsadlar bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, ular jamiyatning ijtimoiy va madaniy me'yorlari asosida shakllanadi. Shaxsning qadriyat yo'nalishlari muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitlarda shakllanadi. Jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanish darajasi insonning qadriyatlar tizimiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli individual qadriyatlarni alohida holda emas, balki shaxs yashayotgan ijtimoiy-madaniy muhit bilan o'zaro aloqada o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan qadriyatlarning shakllanishida quyidagi omillarni ajratish mumkin:

- **oila** – dastlabki qadriyatlar va axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish muhiti;
- **ota-ona va boshqa muhim kattalar bilan munosabatlar** – xulq-atvor namunalari va ijtimoiy qarashlarni shakllantirish vositasi;
- **tengdoshlar guruhi** – ijtimoiy qabul qilinish, hamkorlik va guruh me'yorlarini o'zlashtirish manbai;
- **ta'lim muhiti** – bilim, mas'uliyat, mehnatsevarlik, intizom va ijtimoiy mas'uliyat kabi qadriyatlarni rivojlantirish muhiti;
- **madaniy muhit** – milliy, ma'naviy va an'anaviy qadriyatlarni uzatish mexanizmi;
- **ijtimoiy tajriba** – shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlarda o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishiga imkon beruvchi omil;
- **ommaviy axborot vositalari va raqamli muhit** – zamonaviy yoshlarning qadriyatlar tizimiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ijtimoiy manbalardan biri.

Demak, qadriyat shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. O'smirlik davri qadriyatlarning shakllanishi uchun alohida ahamiyatga ega. Aynan ushbu davrda bola asta-sekin mustaqil fikrlash, o'z xatti-harakatlarini baholash va kelajakka oid maqsadlarni

belgilash qobiliyatini rivojlantiradi. O'smirning ijtimoiy tajribasi kengaygani sari u oilada o'zlashtirgan qadriyatlarni tengdoshlar, maktab, ijtimoiy muhit va boshqa manbalardan olingan qadriyatlar bilan taqqoslay boshlaydi. Natijada ayrim qadriyatlar mustahkamlanadi, ayrimlari qayta ko'rib chiqiladi, yangi qadriyatlar esa shaxsiy tizimga kirib boradi. Bu jarayonda mustaqillik, o'z-o'zini anglash, mas'uliyat, hurmat, do'stlik, adolat, xavfsizlik, muvaffaqiyat va ijtimoiy tegishlilik kabi qadriyatlar alohida ahamiyat kasb etishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, o'smirlarning qadriyat yo'nalishlarini o'rganish ularning ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanishi va kelajakdagi xulq-atvorini tushunish uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Qadriyatlarning shakllanishi bir qator psixologik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Ulardan biri **identifikatsiya** bo'lib, bunda o'smir o'zi uchun muhim bo'lgan shaxslarning xatti-harakatlari, qarashlari va qadriyatlarini o'zlashtiradi. Ikkinchi mexanizm — **ijtimoiy taqqoslash**. O'smir o'z qarashlarini tengdoshlari va boshqa ijtimoiy guruhlar qarashlari bilan taqqoslab, o'zining qadriyatlar tizimini shakllantiradi. Uchinchi mexanizm — **ichkilashtirish**. Dastlab tashqi talab va ijtimoiy me'yor shaklida mavjud bo'lgan qadriyatlar vaqt o'tishi bilan shaxsning ichki e'tiqodi va xulq-atvor mezoniga aylanishi mumkin. To'rtinchi mexanizm — **refleksiya**. O'smir o'z tajribasi, qarorlari va munosabatlarini tahlil qilish orqali nimani muhim deb hisoblashini anglay boshlaydi. Shu sababli qadriyatlarni shakllantirish jarayonida faqat tashqi tarbiya vositalaridan foydalanish emas, balki o'smirning mustaqil fikrlashi, o'zini anglash va reflektiv qobiliyatlarini rivojlantirish ham muhimdir.

Xulosa. Qadriyat inson shaxsining ichki dunyosi va uning ijtimoiy muhiti o'rtasidagi o'zaro aloqani ta'minlovchi muhim ijtimoiy-psixologik omildir. Tarixiy-falsafiy qarashlar tahlili qadriyat tushunchasining ezgulik, fazilat va ma'naviy maqsadlar haqidagi tasavvurlardan boshlab, shaxsning xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarini tartibga soluvchi murakkab tizim sifatida rivojlanganini ko'rsatadi. Shaxs rivojlanishi jarayonida qadriyat yo'nalishlari dinamik xususiyatga ega bo'lib, insonning hayotiy maqsadlari, ijtimoiy tajribasi va rivojlanish darajasiga muvofiq ravishda takomillashib boradi. Qadriyatlarning shakllanishida kognitiv rivojlanish, axloqiy tafakkur, oila, ta'lim muhiti, tengdoshlar, madaniy muhit va kengroq ijtimoiy sharoit muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida qadriyatlar tizimi faol rivojlanadi. Bu davrda o'smir tashqi ijtimoiy me'yornlarni shunchaki qabul qilishdan ularni anglash, baholash va o'zining shaxsiy qarashlari bilan uyg'unlashtirish bosqichiga o'tadi. Shu sababli o'smirlarning qadriyatlarini o'rganish ularning ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishini tushunishda muhim ilmiy yo'nalish

hisoblanadi. Umuman olganda, qadriyatlarni ijtimoiy-psixologik omil sifatida tadqiq etish shaxsning individual xususiyatlari bilan bir qatorda uning yashash va rivojlanish muhitini ham kompleks ravishda hisobga olishni talab etadi. Bunday yondashuv o'smirlarning qadriyatlar tizimini chuqurroq anglash, ularning ijtimoiy moslashuvi va ijobiy shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Schwartz S.H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries // *Advances in Experimental Social Psychology*. – 2002. – Vol. 25. – P. 1–65.
2. Schwartz S.H., Cieciuch J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C. et al. Refining the theory of basic individual values // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2012. – Vol. 103, No. 4. – P. 663–688.
3. Piaget J. The Moral Judgment of the Child. – London: Routledge & Kegan Paul, 1965. – 418 p.
4. Kohlberg L. Essays on Moral Development: Vol. 1. The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p.
5. Xolmatova M. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 200 b.
6. Abduraxmanova D.X. Qadriyatlar shakllanishi va oila. – Buxoro: Zarafshon, 2020. – 158 b.
7. Safarova G. Yoshlar psixologiyasi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2017. – 234 b.
8. Komilov N.M. Milliy qadriyatlar va oila. – Toshkent: Ma'naviyat, 2015. – 180 b.
9. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 2004. – 411 p.
10. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 2000. – 247 p.